

مجموعه معارفیم بنیادین علوم انسانی اسلامی

مصلحت

www.ketab.ir

تالیف:

دکتر اصغر افتخاری

دانشیار علوم سیاسی دانشگاه امام صادق علیه السلام

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت
تلفکس: ۸۸۳۷-۱۴۲
صندوق پستی: ۱۵۹-۱۴۶۵۵
E-mail: isu.press@yahoo.com
فروشگاه اینترنتی: www.ketabesadliq.ir

دانشگاه امام صادق

مصلحت (مجموعه مفاهیم بنیادین علوم انسانی اسلامی) ■ تالیف: دکتر اصغر افتخاری
ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ ویراستار ادبی: سجاد عبادی ■ نمایه‌سازی: رضا دیما
چاپ اول: ۱۳۹۰ ■ قیمت: ۴۰۰۰۰ ریال ■ شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه ■ چاپ و صحافی: زلال کوثر
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۱۵۱-۴

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

www.ketab.ir

سرشناسه: افتخاری، اصغر، ۱۳۳۷ -
عنوان و نام پدیدآور: مصلحت / تالیف اصغر افتخاری
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: ۲۰۸ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۱۵۱-۴
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت: بالای عنوان: مجموعه مفاهیم بنیادین علوم انسانی اسلامی
عنوان دیگر: مجموعه مفاهیم بنیادین علوم انسانی اسلامی
موضوع: مصلحت (اصول فقه)
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده بندی کنگره: ۱۳۹۰ عم ۱۷/الف/۱۶۱/ب ۷
رده بندی دیویی: ۳۱/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۸۸۰۷۷

فهرست مطالب

۱۱	سخن ناشر
۱۵	مقدمه
۱۷	فصل اول: کاربرد شکافی مفهومی مصلحت
۱۹	کلیات
۲۰	۱-۱. معنای لغوی
۲۰	۱-۲. معنای اصطلاحی
۲۱	۱-۲-۱. مصلحت کلامی
۲۲	رویکرد اول. مصالح پسینی
۲۲	رویکرد دوم. مصالح پیشینی
۲۳	رویکرد سوم. ترکیبی
۲۴	۱-۲-۲. مصلحت فلسفی
۲۴	گروه اول. پیروان «مصالح ذاتی»
۲۵	گروه دوم. پیروان «مصالح عرضی»
۲۶	۱-۲-۳. مصلحت فقهی
۲۷	۱-۳. مکاتب

- ۱-۳-۱. اعتبار مصالح مرسله ۲۷
- ۱-۳-۲. عدم اعتبار مصالح مرسله ۳۰
- مرور مطالب فصل (اول) ۴۲
- فصل دوم: سپهر تحول مصلحت در فقه سپاسی اهل سحت** ۴۵
- کلیات ۴۷
- ۱-۲. تحلیل تاریخی - جامعه‌شناختی ۴۸
- الف. منفعت‌گرایی فردی ۴۹
- ب. واگرایی اجتماعی ۵۳
- ج. قدرت‌محوری سیاسی ۵۶
- ۲-۲. مکتب خلافت و مصلحت ۵۹
- ۱-۲-۲. دوره خلفای سه‌گانه و مصلحت قدرت ۵۹
- الف. ابوبکر و مصلحت حکومت ۶۰
- ب. عمر و مصلحت حاکم ۶۲
- ج. عثمان و مصلحت قومی ۶۵
- ۲-۲-۲. دوره بنی‌امیه و بنی‌عباس و مصلحت سلطنت ۶۶
- الف. مکتب شام و نظام سلطنت عربی ۶۷
- رکن اول. شمشیر (زورمداری) ۶۷
- رکن دوم. دین‌ابزاری ۶۹
- رکن سوم. وراثت و ولایتعهدی ۷۰
- ب. مکتب کوفه و نظام سلطنت ایرانی ۷۱
- رکن اول. وراثت دینی ۷۱
- رکن دوم. تفضّل الهی ۷۳
- ۲-۲-۳. دوره ناسیونالیسم و مصلحت ملی ۷۵
- الف. نظریه‌ها ۷۶

- ۷۶..... یک. سنت گرایان و احیاء نظریه‌ی خلافت
- ۷۸..... دو. نواندیشان و بازخوانی ملی اسلام
- ۷۸..... رویکرد ۱. ملی‌گرایی عرفی
- ۸۲..... رویکرد ۲. ملی‌گرایی مذهبی
- ۸۳..... سه. فراملی‌گرایان و اسلام جهانی
- ۸۷..... ب. الگوها
- ۸۸..... الگوی اول. پادشاهی / سلطنتی
- ۸۹..... الگوی دوم. جمهوریت
- ۹۲..... ۲-۳. سرانجام عرفی‌گرایی دینی
- ۹۲..... دوره اول. تکوین اصل مصلحت
- ۹۴..... دوره دوم. توسعه مرزهای کاربردی مصلحت
- ۹۵..... حد اول. اندراج مصلحت در اهداف شارع
- ۹۶..... حد دوم. عدم تعارض مصلحت با قرآن کریم
- ۹۷..... حد سوم. عدم تعارض مصلحت با سنت نبوی ﷺ
- حد چهارم. مصلحت مذکور نباید به از بین رفتن مصلحتی مشابه یا برتر منجر گردد..... ۹۷
- ۹۸..... مرور مطالب فصل (دوم)
- ۱۰۱..... فصل سوم: سپهر تحول مصلحت در فقه سیاسی ذهبی
- ۱۰۳..... کلیات
- ۱۰۳..... ۳-۱. عصر حضور
- ۱۰۴..... ۳-۱-۱. مصلحت جاهلی در مقابل مصلحت اسلامی
- ۱۰۴..... الف. ارکان مصلحت در گفتمان جاهلی
- ۱۰۴..... رکن اول. منفعت محوری

- ۱۰۴..... رکن دوم. تعصب باوری
- ۱۰۵..... رکن سوم. تجاوزگری
- ۱۰۶..... رکن چهارم. تکثرگرایی
- ۱۰۷..... ب. ارکان مصلحت در گفتمان اسلامی
- ۱۰۷..... رکن اول. مصلحت و توحید
- ۱۰۷..... رکن دوم. مصلحت و ایمان
- ۱۰۸..... رکن سوم. مصلحت و ولایت
- ۱۰۸..... رکن چهارم. مصلحت و سعادت
- ۱۰۹..... ۲-۱-۳. اصول مصلحت
- ۱۰۹..... گزاره اول. مصلحت‌ها دارای اعتبار قطعی هستند
- ۱۱۰..... گزاره دوم: مصلحت‌ها جامع و کامل هستند
- ۱۱۱..... گزاره سوم. مصلحت‌ها ضابطه‌مند هستند
- ۱۱۴..... گزاره چهارم. روش تعیین مصالح ترکیبی است
- ۱۱۸..... ۲-۳. سده‌های چهارم تا دهم
- ۱۱۹..... ۱-۲-۳. محقق کلینی و بعد سلبی مصلحت
- ۱۲۱..... ۲-۲-۳. شیخ صدوق و بُعد ایجابی مصلحت
- ۱۲۴..... ۳-۳. سده پنجم هجری قمری
- ۱۲۴..... ۱-۳-۳. شیخ مفید و بازنگری در روش مصلحت‌سنجی
- ۱۲۴..... الف. برجسته‌سازی نقش عقل در روش اجتهاد
- ۱۲۵..... ب. جامع‌نگری در ماهیت مصلحت
- ۱۲۷..... ۲-۳-۳. سید مرتضی و عملیاتی نمودن نظریه مصلحت شیخ مفید
- ۱۲۹..... ۴-۳. سده‌های ششم تا دهم هجری قمری
- ۱۲۹..... ۱-۴-۳. عصر شیخ طوسی
- ۱۳۱..... ۲-۴-۳. عصر پس از شیخ طوسی

۱۳۳.....	۳-۵. عصر صفویه
۱۳۴.....	۳-۵-۱. محقق کرکی و عملیاتی نمودن مصلحت
۱۳۵.....	۳-۵-۲. وحید بهبهانی و احیاء اصول گرایي
۱۳۷.....	۳-۶. عصر قاجار
۱۳۸.....	۳-۶-۱. کاشف الغطاء و مصالح کارکردی
۱۴۰.....	۳-۶-۲. میزرای قمی و مصالح اضطراری
۱۴۱.....	۳-۶-۳. ملا احمد نراقی و مصالح واقعی
۱۴۱.....	رکن ۱. اصل ولایت فقیه و حکومت اسلامی
۱۴۲.....	رکن ۲. سلطان مقلد و مصالح عامه
۱۴۲.....	۳-۶-۴. شیخ مرتضی انصاری و مصلحت به مثابه روش
۱۴۴.....	۳-۶-۵. علامه نائینی و الگوی مشروطه مصلحت‌سنجی
۱۴۶.....	۳-۶-۶. شیخ فضل الله نوری و الگوی مشروطه مصلحت‌سنجی
۱۴۸.....	مرور مطالب فصل (سوم)
۱۵۱.....	فصل چهارم: امام خمینی(ره) و کمال نظر به مصلحت
۱۵۳.....	کلیات
۱۵۴.....	۴-۱. ولایت فقیه و مصلحت
۱۵۴.....	۴-۱-۱. بنیاد فقهی مصالح سیاسی
۱۵۸.....	رکن اول: علم به قوانین الهی
۱۵۸.....	رکن دوم: عدالت
۱۶۰.....	۴-۱-۲. ظهور مصالح سیاسی
۱۶۳.....	۴-۲. حکومت اسلامی و مصلحت
۱۶۳.....	۴-۲-۱. شکل حکومت و مصلحت زمانه
۱۶۴.....	۴-۲-۲. اصول عملی حکومت و مصالح عمومی
۱۶۴.....	۴-۲-۳. ساختار حکومت و نهادینه‌سازی مصلحت

- ۱۶۵..... ۳-۴. مجمع تشخیص مصلحت نظام
- ۱۶۶..... ۱-۳-۴. اولویت روشی مصلحت
- ۱۶۶..... ۲-۳-۴. ضرورت تاریخی مصلحت
- ۱۷۲..... ۳-۳-۴. عملکرد مجمع تشخیص مصلحت نظام
- ۱۷۳..... الف. دوره اقدام: حل اختلاف
- ۱۷۳..... ب. دوره ضرورت: وضع قانون
- ۱۷۴..... ج. دوره رجعت: حذف حق قانونگذاری
- ۱۷۵..... در دوره تکامل: طوایح سیاست‌های کلان (از ۱۳۷۶ تاکنون)
- ۱۷۵..... مرور مطالب فصل (چهارم)
- ۱۷۷..... نتیجه‌گیری
- ۱۸۱..... فهرست منابع و مآخذ
- ۱۹۳..... نمایه‌ها

فهرست نمودارها

- نمودار شماره ۱: ساختار مکانیکی گفتمان اجتماعی دین در رویکرد اهل سنت... ۳۴
- نمودار شماره ۲: تفاسیر سه‌گانه منطقه الفراغ... ۴۲
- نمودار شماره ۳: مرزهای مفهومی مصلحت در گفتمان اهل سنت... ۴۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
«الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ»

(قرآن کریم، سوره مبارکه الرحمن (۵۵)، آیات شریفه ۳-۱)

سخن ناشر

این واقعیت که علم ماهیتی توحیدی دارد آموزه‌ای سترگ برگرفته از کلام وحی می‌باشد، آنجا که خداوند متعال، بر «تعلیم» به مثابه «مقامی الوهی» — عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (قرآن کریم، سوره مبارکه العلق (۹۹)، آیه شریفه ۵) — و «علم» به مثابه «عطیه‌ای الهی» — وَمَنْ أظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيًا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (قرآن کریم، سوره مبارکه طه (۲۰)، آیه شریفه ۱۱۴) —، تأکید ورزیده و بدین ترتیب، آفتاب تازه را در مسیر علم‌اندوزی مشخص می‌سازد که امروزه با عنوان کلان «علم دینی» از آن تعبیر می‌شود.

دانشگاه امام صادق علیه السلام حسب رسالت اولیه‌اش، تاکنون تلاش مستمر و گسترده‌ای را در دو حوزه تعلیم و تربیت، جهت عملیاتی نمودن این آرمان اصیل و کاربردی اسلام، به انجام رسانیده که ثمره آن، پرورش نسل تازه‌ای از فارغ‌التحصیلان و انتشار مجموعه‌ای ارزنده از آثار در حوزه علوم انسانی

اسلامی می‌باشد. با اینحال، باید توجه داشت که عرصه علم و علم‌آموزی را حد و اندازه‌ای نیست و تلاش برای توسعه مرزهای دانش در افق اصول هنجاری دین، امری مستمر و بی‌انتهاست.

بر این اساس، معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام همزمان با عملیاتی نمودن طرح‌های نخستین در زمینه طرح مباحث میان‌رشته‌ای با تأکید بر معارف اسلامی در حوزه علوم انسانی، اقدام به تدوین و اجرای طرح‌های تکمیلی‌ای نمود که سطح عالی‌تری از تولید دانش را در این خصوص دنبال می‌نماید. طرح تحقیق، تولید و انتشار مجموعه «مفاهیم بنیادین علوم انسانی اسلامی»، از جمله پروژه‌های راهبردی دانشگاه به شمار می‌آید که از نیمه دوم سال ۱۳۸۹ در دستور کار اداره کل پژوهش دانشگاه قرار گرفت و هم‌اکنون خرسند هستیم که ثمرات این جهاد علمی را می‌توانیم خدمت اساتید، دانشجویان و محققان ارجمند تقدیم نماییم.

مجموعه «مفاهیم بنیادین علوم انسانی اسلامی»، در پی آن است تا عمده‌ترین مفاهیم (درون‌دینی و برون‌دینی) را در این حوزه، به بحث، بررسی و تحلیل گذارد؛ و در این خصوص از همپایری تمامی کارشناسان برجسته و آگاه به علوم انسانی اسلامی استقبال به عمل می‌آورد. در این طرح، مفاهیم با تأکید بر اصول دینی و در چارچوب گفتار «اسلامی» مورد بررسی قرار گرفته و سعی می‌شود تا در قالب الگویی واحد، مبانی و اصول مورد نظر و نحوه کاربست آنها برای مخاطبان تبیین شود.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام، ضمن درخواست از تمامی پژوهشگران متعهد و آگاه برای همکاری با دانشگاه، آمادگی خود را جهت دریافت نقدهای سازنده با هدف ارتقای متون منتشر شده در چاپ‌های

بعدی اعلام می‌دارد. امید آن که شاهد تقویت و گسترش هر چه بیشتر ایده «علم دینی» در آینده نزدیک باشیم.

«أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ»

(قرآن کریم. سوره مبارکه الاعراف (۷). آیه شریفه ۵۴)

www.ketab.ir

مقدمه

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ
الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ

(قرآن کریم، سوره مبارکه البقره (۲)، آیات شریفه ۱۱ و ۱۲)

«مصلحت» را باید از آن دسته از مفاهیمی ارزیابی نمود که علی‌رغم اتقان و اعتبار معنایی و محتوایی‌اش، در مقام کاربرد عملی مورد سوء برداشت‌های بسیاری واقع شده و در نتیجه شاهد شکل‌گیری جریان‌های فکری متفاوت و حتی معارضی در باب «مصلحت‌ورزی» و - رعایت مصلحت - می‌باشیم. برای مثال در حالی که به گمان برخی به جز از طریق شناسایی «مصلح» و ابتدای قدرت بر بنیاد مصلحت نمی‌توان از استقرار و استمرار نظام سیاسی مطلوب سخن گفت؛ عده‌ای دیگر «مصلحت‌سنجی» را نقطه مقابل «التزام به حقایق» ارزیابی نموده، آن را نوعی سیاست مخرب می‌دانند که راه را بر فساد قدرت و زوال نظام سیاسی هموار می‌سازد.

مجادلات فلسفی - زبان‌شناختی از قبیل آنچه آمد - از یک سو - و پررنگ شدن نظریه مصلحت در گفتمان انقلاب اسلامی - از سوی دیگر - که تجلی بارز آن را می‌توان در تاسیس مجمع تشخیص مصلحت نظام ملاحظه نمود؛ پژوهشگر را به آنجا رهنمون شد تا از ارزش نظری -

کاربردی مصلحت در گفتمان اسلامی پرشش نماید. انجام این مهم بدون توجه به فقه، فلسفه و کلام سیاسی اصولاً میسر نبود و به همین خاطر پژوهشگر با استفاده از منابع معتبر اسلامی سعی نمود تا تصویری جامع و سه بُعدی از مصلحت را طراحی و ارایه نماید. اقتضای این تحلیل، طراحی نظریه‌ای جدید برای شناخت مصلحت بود که در گام نخست به انجام رسید. در پی آن - و مستند به نظریه ارایه شده - دو روایت اصلی از مصلحت نزد اهل سنت و تشیع مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته است. در پایان نیز اصول و قواعد هر یک از دو روایت مذکور و همچنین اندیشه سیاسی - اجتماعی امام (ره) در خصوص مصلحت آورده شده است.

نگارنده امیدوار است، از این طریق گامی کوچک در راستای تبیین و تشریح قابلیت‌های گفتمان اسلامی برداشته باشد. بدیهی است که چنین تلاش‌هایی حتی اگر از حیث کمی اندک باشد - موضوع «تایید الهی» قرار گرفته (ان شاء الله) و ثمرات معرفتی و کاربردی در خور توجهی خواهد داشت که تقویت بنیادهای «علوم انسانی اسلامی» حداقل آن است. لازم به ذکر است که مبادی پژوهشی اثر حاضر به صورت محسوس در دیگر آثار نویسنده آمده است. بنابراین محققانی که مایل به مطالعه تفصیلی در خصوص مبادی نظری مصلحت در اسلام هستند می‌توانند به کتاب‌های «مصلحت و شریعت» (رمضان البوطی ۱۳۸۴) (که به قلم رمضان البوطی نگاشته شده و توسط نگارنده، ترجمه گردیده است) و «مصلحت و سیاست» (افتخاری ۱۳۸۴) و «انتظام ملی» (افتخاری ۱۳۷۹) مراجعه نمایند.

«إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ»

(قرآن کریم. سوره مبارکه الاعراف (۷). آیه شریفه ۱۷۰)